

УДК 821161.1.09 “18”:130.2(477)

УКРАЇНА В КОЛОНІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Радомир Мокрик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна,
filos@franko.lviv.ua*

Досліджено формування стереотипного образу України та українців у російській літературі протягом другої половини XIX століття. Проаналізовано характерні риси соціокультурної динаміки в Російській імперії протягом зазначеного періоду. Розглянуто значну кількість літературних творів видатних російських письменників (Л. Толстой, І. Тургенев, І. Бунін, М. Горький) та особисті погляди окремих письменників крізь призму постколоніального дискурсу. Окрему увагу звернено на твір “Біла Гвардія” М. Булгакова, як найбільш яскравий приклад колонізаторської літератури в українському питанні.

Ключові слова: Російська імперія, пост колоніалізм, література, національні меншини, “хохол”.

Вплив російської культури та політики на Україну протягом декількох століть був визначальним для розвитку української культури. Так чи інакше, внаслідок політичного панування Росії на українських землях українська культура розвивалась під впливом чи в спротиві щодо російської культури. Вплив визначальної культурної літератури залишається маловивченим. Російські імперські тенденції в культурі розглядали в різних працях – серед яких варто передусім виділити праці А. Еткінда [17]. Суто літературна площина російської імперської думки в постколоніальному дискурсі (саме так, як її розумів засновник теорії колоніалізму Е. Саїд [18]) досліджена в праці Е. Томпсон “Трубадури імперії” [13]. Проте авторка більшу увагу звертає на східні регіони Російської імперії. Деякі аспекти такої проблематики трапляються в працях дослідників російського соціокультурного простору – Е. Міллера, який напряду займається “українським питанням” у російському суспільстві цього періоду [11] та Є. Фоміної, чий дослідження спрямовані передусім на літературні твори [15]. Всі ці дослідження стосуються теми такої праці, однак прямо не аналізують “українське питання” в російській літературі крізь призму колоніалізму.

Незважаючи на, здавалось би, очевидність і необхідність вивчення впливу російської літератури на Україну крізь призму постколоніальних теорій, це питання в українській науковій думці залишається досі малодослідженим. Очевидно, що з огляду на політичну та культурну ситуацію в Україні протягом останніх років, коли щоразу виразніше простежуємо намагання дослідити власну ідентичність і відокремити її від подразників сусідніх культур, зокрема російської, вкрай важливими та актуальними стають дослідження впливів навколишніх культур на українську культуру. З огляду на те, що художня література

протягом XIX та XX століть була важливим інструментом пропаганди та неабияк впливала на самоусвідомлення українців, важливим є детальний аналіз цього культурного феномену. Безперечно, наша стаття не претендує на всеохоплюючий аналіз проблеми, але є спробою бодай розпочати постколоніальний дискурс в аналізі українсько-російських відносин у літературній площині.

Період XIX століття став головним для Росії – як для сприйняття її в світі, так і в контексті сприйняття росіянами самих себе. Успішні війни проти Наполеона, їхнє неодмінне визначення як “вітчизняних”, сприяли формуванню національної ідентичності та патріотичного пафосу. Значно зміцніло міжнародне становище країни. Росія вигривалася в променах Віденського конгресу, а в Європі поширювались русофільські настрої.

Успішні воєнні кампанії часто викликають у переможців відчуття ейфорії і слугують поганим стимулом для критичного аналізу ситуації. Росія в період після наполеонівських воєн не стала винятком із цього правила. Внаслідок усвідомлення власної сили в Росії поширювалось переконання щодо власної вищості в державницькій та культурній площині. Це, своєю чергою, впливало на політику імперії щодо поневолених народів. Так, російська колонізація відбувалась не лише в традиційному “зовнішньому” напрямку, але водночас була спрямована всередину самої імперії. Таку “внутрішню колонізацію” А.Еткінд визначає як процес “культурної експансії, гегемонії, асиміляцію в межах державних кордонів – як реальних, так і уявних” [17, с. 7]. Саме такої культурної гегемонії прагнула Росія. Проблема полягала в тому, що, не зважаючи на військову могутність, у культурній площині Росія залишалась відносно відсталою країною. У цей період у Росії справді з’явилося декілька геніальних письменників, завдяки яким російська література потрапила до числа найбільш популярних літератур світу; водночас російська філософська думка перебувала в зародковому стані – і цей факт впливав на сприйняття російської культури поневоленими народами. Росії бракувало авторитету, який забезпечується культурою для того, щоб вона була визнана колонізованими народами [13].

У такому контексті найбільша проблема була з поляками та українцями – народами, які в цей період не тільки не були підпорядкованими, але й самі себе не сприймали, як меншовартісні. Західна частина Російської імперії (тобто Україна) традиційно залишалась одним із найбільш розвинених регіонів імперії. Саме Україна протягом тривалого періоду часу була з’єднувальною ланкою між Росією та Європою. На це вказує російський історик А. Зубов: “Європа в XVII столітті почала повертатись в Росію через Україну. Саме приєднанням України після Переяславської ради з’явилась можливість запрошувати з України теологів, вчителів, знавців грецької та латинської мов. Шлях модернізації Росії з XVII століття ... вів через Україну”¹. Інший дослідник, А. Еткінд, звертає увагу на те, що ще в 1861 році “у поляків, фінів, українців, поселенців Сибіру, а можливо і в татарів та євреїв освіченість та рівень доходів був вищий, ніж в центральних губерніях імперії” [17, с. 144]. Отже, говорити про якусь культурну “вищість” росіян не доводиться. З іншого боку, станом на середину XIX століття Росія вже тривалий час мала над Україною політичну владу й активно нею користувалась для утвердження власного культурного панування. Так формувалася хороша основа для подальших різноманітних конфліктів.

¹ Це питання детальніше розглядає професор Андрей Зубов в лекції “Росія як частина Європи”, прочитаної в Карловому університеті в Празі у листопаді 2014 року. Доступна онлайн за адресою <https://www.youtube.com/watch?v=WvnV3jOUhGY>

Особливо проблематичною була ситуація з Польщею. Народ, який ще донедавна насолоджувався політичною та культурною самодостатністю, раптом опинився в цілком підпорядкованому становищі. Проблема в тому, що панівну позицію повинні були зайняти росіяни, яких на той час справді аж ніяк не можна назвати представниками розвиненішої культури. Наслідком такої ситуації було декілька повстань (1830–1831, 1863–1864) і неприйняття росіян у повсякденному житті. Е. Томпсон наголошує, що “для колонізаторів мусило бути справжнім емоційним випробуванням – терпіти зневагу з боку окупованої Росією Варшави, де найвідоміші польські родини уникали соціальних контактів, не говорячи про шлюби з росіянами” [13].

У таких умовах загального неприйняття імперія працювала в двох напрямках. По-перше, Росія намагалась історично підтвердити своє право на всі землі імперії – переконати в цьому як Європу, так і всі колонізовані народи. Тобто робити те, що Е. Дж. Гобсбавм згодом влучно назве “винайденням традиції”. У XIX столітті історики цілеспрямовано працюють над уніфікацією історій та культур різних народів, що проживали в імперії Романових; монументальна праця Н. Карамзіна “Історія держави Російської” стало основою для таких концепцій. Його наслідували праці Н. Полевого, Н. Устрялова, М. Погодіна та інших. Теорію про “єдиний народ” завдяки цим історикам почали вивчати у школах. Переконавання, що існує лише один народ, що українці чи, для прикладу, білоруси – це лише етнічні меншини, а українська мова – це лише діалект єдиної російської мови, стане загальним переконанням у російському суспільстві. У більшості росіян це переконання зберігається до сьогодні.

Окрім впровадження офіційної інтерпретації історії, на захист імперіалістичних зазіхань Росії стає її культурна еліта. Характерним прикладом може слугувати Олександр Пушкін. Його вірш “На річницю Бородіна” є типовим прикладом для нової міфології Росії. У ньому поет пропонує міфологему, яка згодом стає однозначним фактом у свідомості росіян, – французька агресія початку XIX століття могла знищити європейську цивілізацію, і саме Росія її врятувала [13]. Це ще одне переконання, яке присутнє в свідомості росіян до сьогодні. (Тим більше, що після II Світової війни культуртрегерське призначення Росії було ще раз міфологічно підтверджене – перемога СРСР, фактично, дублювала уявлення про те, що Росія знову врятувала Європу від тиранії).

Проте в XIX столітті Росія насамперед зверталась до проблем у середині імперії: для заспокоєння всіх невдоволених необхідно було викликати в населення почуття співпереживання та гордості за власну країну. Із цим завданням найкраще могла впоратись культура – передусім література.

Один із засновників теорії колоніалізму Едвард Саїд твердив, що імперія і літературний роман немислимі один без одного [16, с. 84]. Росія стала хорошим підтвердженням цієї тези. Значну роль для поширення імперських переконань та впевненості в культурній розвиненості Росії відіграв Лев Толстой і його монументальний роман “Війна і Мир”. Е. Томпсон в “Трубадурах Імперії” детально аналізує пропагандистську сторону роману Толстого: *“Війна і мир” розповіла незліченним читачам про те, що Росія – це країна добрих і благородних людей, таких як Каратаєв і Тушин, а не агресивний колос, яким її вважали “наклепники Росії”. Тогочасні еліти могли побачити, що російська аристократія “зовсім така сама, як ми”. Вона непретензійна, щедра, працьовита та схильна до нешкідливих дивацтв на кшталт захоплення старого князя Волконського французькими манерами. Прямий і невпевнений в собі П’єр Безухов – це типовий представник освічених росіян, які*

часто роблять помилки і неорганізовані, але завжди щирі і спонтанні. Князь Андрій – надзвичайна людина, може, надмірно інтелектуалізований, але з добрим серцем і, знову ж таки, не хитрий і не лицемірний, що так характерно для героїв Бальзака, Флобера, Мопассана або Теккерея” [13, с. 72]. На цей метод – намагання максимально показати “людяність” росіян – ми натрапимо і в багатьох пізніших російських авторів. Для контрасту часто будуть використовувати ще й “фон” із представників інших національностей. Піонером такого напрямку можна сміливо вважати Льва Толстого.

Паралельно до переконування менших народів імперії у величі російського народу починається кампанія, спрямована проти інших народів імперії. Важливим було не стільки переконати суспільство в тому, що росіяни настільки хороші, скільки продемонструвати, що вони кращі за інших. Адже, як стверджує Е. Саїд, колоніалізм – це не лише акт узурпації певної території чи населення, колоніалізм завжди засновується на ідеологічних формаціях абсолютного переконання, що ці території повинні бути колонізованими, що їхнє населення, по суті, саме шукає собі володаря, який би міг ним керувати [18, с. 8]. Такі народи недостатньо розвинені для власної політичної організації, відстають у культурному плані тощо.

Для того, щоб переконання про необхідність ролі Росії як поширювача культури та цивілізації набуло всезагального характеру, колонізатор запускає пропагандистську машину. У XIX столітті займатися пропагандою означало передусім поширювати “правильну” літературу. Саме в цьому напрямку й працювала значна частина російської літератури в XIX і XX столітті. Крім образу великої, політично і культурно панівної Росії, тогочасна література намагалась створити певний стереотипний образ національних меншин в імперії.

Протягом власної історії в Росії часто використовували культуру для задоволення тих чи тих політичних цілей. Література в XIX столітті теж стала дзеркальним відображенням політичної ситуації в країні. Як у такому разі виглядала політика Росії щодо України в цей період?

У XIX столітті частина українських земель, які знаходились під владою Російської імперії, вже була цілком зрусифікованою територією. Царська влада зробила все для того, щоб знищити будь-яку згадку про автономію України. Для русифікації населення використовували всі можливі засоби. У Києві в 1834 році було засновано Університет св. Володимира, який повинен був слугувати для “поширення російської культури та російської народності в спольщеній Західній Росії” [10, с. 254]. У 1835 році було ліквідовано самоврядування Києва відповідно до Магдебурзького права, 1840 – в судах Литовський статут був змінений російськими законами, 1843 – введено внутрішні паспорти, 1839 – ліквідовано рештки унії. У цей ж період почалося переслідування сектантів [10, с. 254].

Але і в цих умовах продовжували напівлегально функціонувати різноманітні організації, що прагнули національного відродження України. Головну роль відіграло Кирило-Мефодіївське братство. Переслідування його учасників стало одним із важливих моментів репресій проти української культури з боку російської імперської влади.

Польські повстання в тридцятих та шістдесятих роках XIX століття, спроби українського відродження, постійне викриття націоналістичних організацій в імперії – це все мало наслідком застосування значно жорсткіших запобіжних мір із боку російської влади. Важливу роль у тогочасних процесах відіграла активність української інтелігенції, передусім видання українського часопису “Основа”. Саме тут публікували праці видатних українських інтелектуалів – М. Костомарова, М. Куліша та інших. Статтю М. Костомарова “Про дві

руські народності” пізніше деякі історики охарактеризували як “Євангеліє українського націоналізму”. Неназваний український письменник у своєму листі 1861 року твердив, що “однозначно можемо стверджувати, що більша частина молодого покоління заражена українофільством; за це ми однозначно можемо бути вдячні “Основи” [11, с. 84]. Такий розвиток подій однозначно не міг подобатись царському урядові – і реакція не змусила себе довго чекати. Два найбільш відомих розпорядження влади – “Валуєвський циркуляр” (1863) та “Емський указ” (1876) – фактично унеможливили вільне функціонування української мови та культури. Помірковане українофільство частини російських еліт ще до половини XIX століття змінюється традиційним російським шовінізмом.

Такі сентенції відобразились і в російській літературі. У першій половині століття ми часто натрапляємо на поетизований та романтизований образ України в деяких авторів. Але вже в другій половині століття панує в кращому разі іронія, а в гіршому – відкрите висміювання українців та їхньої культури. Першу половину століття завдяки творам О. Сомова, К. Рилєєва та передусім М. Гоголя ми можемо трактувати як українофільську. Україна – це зромантизована, місцями навіть міфічна країна на заході, де проживає, згідно зі словами М. Гоголя “плем’я поющее и пляшущее” [5].

Гоголівські “Вечори на хуторі біля Диканьки” містять у собі опис великої кількості українських традицій та побуту. Автор не приховує своєї симпатії до українських селян. При цьому він залишається однією з найбільш контроверсійних постатей української та російської культури – так, очевидно, до кінця і не визначившись, до якої саме культури належить він сам: *“Росіянин і малорос – це душі близнюків, які доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. Надавати перевагу одній на шкоду іншій неможливо”* [12], – зазначає М. Цвілюк, пишучи про Гоголя. У будь-якому разі М. Гоголь залишається представником чи не останнього покоління відкритих симпатиків України в російській літературі.

Від 30-х років XIX століття, у зв’язку з вже наведеними соціальними та політичними подіями, риторика російських письменників починає змінюватись. Польське повстання, яке фактично підтримало український націоналізм, змусило російську інтелігенцію переглянути своє ставлення до “українського питання”. Просвітницька діяльність українофілів відтепер набирала рис агітації та протесту [15]. Спершу такий поворот відбувається в публіцистиці – згодом і в літературі.

Коли в Петербурзі в 1841 році вийшов альманах “Ластівка”, у своїй рецензії В. Белінський заперечував самостійність української мови і закликав писати на загальнозрозумілій мові, а не лише на діалекті, який розуміють малоросійські селяни [15]. Альманах “Ластівка” містив у собі твори, поміж інших, і Тараса Шевченка та Івана Котляревського. Вердикт критика В. Белінського звучав більш ніж однозначно: “Добра ж література, котра лише й дихає простуватістю селянської мови та дубоватістю селянського розуму” [15].

Згодом схожі переконання відображаються і в художніх літературних творах. Чи не найкращий опис типового українця, якого, що характерно, називають не інакше як “хохол”, ми знаходимо в романі І. Тургенєва “Рудін” (1855). Один із персонажів роману, дещо карикатурний і місцями гротескний Пігасов, виступає критиком усього, не виключаючи й національні меншини. Пігасов глузує як з української мови, так і приписує “малоросам” певні психологічні риси – меланхолійність, котра межує зі сентиментальністю [14]. Хоч позицію Пігасова навряд чи варто ототожнювати з позицією Тургенєва, все ж наведений персонаж демонструє типове ставлення росіян до української меншини.

Так повинен був виглядати українець в очах російського суспільства – сентиментальний, слабкодухий, іноді злегка дурнуватий простак. До таких уявлень додавалось твердження, що українська мова – фікція, дещо змінена російська мова або сільський діалект.

Вже з XVIII століття термін “хохол” набирає популярності. Спершу прізвисько мало скоріше жартівливий характер, згодом набуває цілком образливих рис. У XIX столітті термін стає панівним у російській літературі. З “малороса” українець стає “хохлом”. Свій “хохол” віднайдеться практично в кожного письменника цього періоду – від Гоголя до Достоєвського. Але кожен автор буде вкладати в це визначення різну частину іронії чи зневаги.

Загалом, означення “хохол” мало образливий характер. Проте ціла низка російських письменників у використанні цього терміна не вбачала жодної проблеми. Характерно, що і автори, які відкрито зголошувались до власного українофільства, використовували означення “хохол”. Для прикладу, І. Бунін успішно поєднував захоплені описи України з “хохлами”. Описи українських жінок неодмінно супроводжуються терміном “хохлушка”, а захоплені описи українського побуту – поняттям “хохлацька” хата.

Так, і захоплення українською культурою спокійно поєднувалося з іронічним найменуванням мешканців України. Очевидно, не йдеться про поодинокі випадки. Ще один симпатик української культури А. Чехов часто сам себе називав “хохлом”, при цьому додаючи відповідні характеристики. У його листах можна прочитати: “Готового я не маю нічого; все що в мене було – давно роздано, а те що буде – вже обіцяно. Я хохол – і тому невимовно лінивий” [6, с. 302]. Або в листі до Л. Авілової: “Я також лінивий хохол, але в порівнянні з Вами, я написав цілі гори!” [6, с. 101].

Очевидно, що А. Чехов, як й І. Бунін, сприймали поняття “хохол” іронічно. Але так ці автори сприяли поширенню стереотипних уявлень про українців. “Хохол” неодмінно повинен бути лінивим.

Деякі разів “хохли” трапляються і в творчості Ф. Достоєвського. Незважаючи на те, що “Щоденники письменника” просто таки ряснують від шовіністичних думок автора, у художніх творах не часто доводиться бачити якусь особливу прискіпливість до українського питання. Але якщо “хохли” все ж трапляються, то у відповідному контексті. У “Записках з мертвого дому” читаємо: *“Дивлюся: сидить зі мною чоловік дванадцять, всі хохли, високі, здорові, дужі, як бики. Але сумирні такі: їжа погана, крутить ними їхній майор, як його милості завгодно ... Сиджу день, сиджу другий; бачу – боягуз народ”* [8].

Такі ж тенденції виявлялись у російській літературі й у XX столітті. Найбільш промовистим свідченням того, як виглядала проблема українців у російській літературі протягом окресленого періоду можуть слугувати спостереження В. Винниченка. У жовтні 1913 року в газеті “День” він публікує “Відкритий лист до російських письменників”, в якому відкрито звинувачує російських літераторів у слабості до “хохлацьких жартів” [4]. В. Винниченко вказує на спадковість найгірших традицій шаблонного зображення українців у тогочасній літературі: “Завжди і всюди “хохол” – дещо дурнуватий, дещо хитруватий, неодмінно лінивий, меланхолійний та іноді добродушний. Про інші риси людської психіки в “хохлів” із цих оповідань нічого не чути. Більше тридцяти мільйонів їх, а така неймовірна нерухливість та односторонність розвитку. Що не фігура, то або мішкуватий дурень, або придуркуватий лінтяй, або лінивий пройдисвіт. І рідко-рідко це недалекий, сентиментальний, незлий простак, на кшталт “хохла” М. Горького” [4]. Для прикладу, В. Винниченко використовує творчість тогочасного письменника С. Скитальця та

його оповідання “Сумерки”. У цьому оповіданні типовий студент-“хохол” із характерним прізвиськом Гетман роздумує про те, яким хорошим було б життя, якби не було міст та цивілізації, а знову – “степ і Січ” [4]. Згідно з уявленнями російського автора, саме такий вигляд має тогочасний український студент. В. Винниченко цілком влучно акцентує мету таких літературних прийомів – викликати в населення імперії переконання щодо примітивності українців.

Аналогічною була ситуація і з творчістю М. Горького, якого недаремно згадував у своїй статті В. Винниченко. В оповіданнях російського письменника справді часто фігурують “хохли” і цілком відповідають опису, який ми бачимо у В. Винниченка. Характерний приклад – оповідання “Ярмарок в Голтві”. Тут ми знаходимо відразу декілька характерних персонажів. У творі описано ярмарок у містечку Голтва, яке знаходилось у тодішній Полтавській губернії. Опис ведеться в гоголівському стилі, на ярмарку панує метушня і “керований хаос”. Автор змальовує низку персонажів, які купують, продають, торгуються. Найкраще справи ведуть росіяни і євреї, не відстають і цигани. В оповіданні присутня і ряд “хохлів”. Перший із них з’являється відразу на початку оповідання – через власну неувважність він купляє в циган беззубого коня, після чого випрошує гроші назад. Намагаючись знайти підтримку в натовпу, “хохол” натрапляє на дуже прохолодну реакцію: натовп “не любить неповоротких, так само як і слабких” [7, с. 167]. Наступний “хохол” намагається вилікувати свою корову шляхом крутіня власної шапки навколо шиї та хвоста корови. Але навіть це не допомагає. Далі йде опис, як українська жінка намагається дати собі раду з п’яним чоловіком. Симптоматично все завершується спільним розпиванням горілки. У цьому оповіданні присутній саме такий “колективний хохол”, яким його любив зображувати М. Горький, і за якого його осуджував В. Винниченко – “незлий простак”.

Таке зображення українців у творах М. Горького не є чимось випадковим. Письменник не приховував власних імперіалістичних переконань. У 20-х роках ХХ століття українське видавництво “Книгоспілка” вирішило видати скорочену версію роману Горького “Мати”. На таку пропозицію директор видавництва О. Слісаренко незабаром отримав відповідь, в якій М. Горький називав українську мову “говіркою” і звинувачував українців у тому, що вони “пригноблюють великоросів” [16].

Отже, імперіалістичні тенденції щодо української культури зберігалися і при новому режимі. Більше того, події громадянської війни 1917–1921 рр. і нетривале відновлення незалежності України лише підсилили такі настрої. Українці вже не були “простакуватими дурниками”. Українці перетворилися у все ще примітивних, але агресивних і небезпечних варварів. Саме події громадянської війни надихнули М. Булгакова до написання одного з найбільш контroversійних творів у контексті “української проблеми”. Йдеться про роман “Біла Гвардія”, виданий у 1925 році, який О. Забужко охарактеризувала як “перший відверто пропагандистський роман” [9].

Політичні погляди та симпатії М. Булгакова були зумовлені його походженням. Найстарший син у сім’ї російського теолога Афанасія Булгакова, переселенця з російського міста Орла – навіть після переїзду родини до Києва сім’я не була оточена симпатиками української культури. Із початком війни родина Булгакових з усією очевидністю стає на бік царської, “білої” Росії. Хвиля українського націоналізму, яка тоді прокотилася Україною, жодного захоплення в домі Булгакових не викликала. Скоріше навпаки – традиційний скепсис та іронію. Такий висновок можна зробити і з інших творів М. Булгакова, наприклад,

в оповіданні “Київ-Город” ми бачимо традиційний скептичний погляд російських письменників на українську мову: “Не можна ж, справді, відбити в слові “гомеопатическая” букву “я” і думати, що завдяки цьому аптека перетвориться з російської в українську” [3].

Схожими зауваженнями пронизаний роман “Біла Гвардія” і його здраматизована версія “Дні Турбіних”. Старший син із родини Турбіних, загалом, не приховує свого ставлення до України та українців, говорячи про українську мову, як про мову, якої “і на світі не існує”, а про українців, як про “мерзоту з хвостами на головах”. Варто зауважити, що “Біла Гвардія” – визначальною мірою автобіографічний роман. Родина Турбіних проживає за тією ж адресою в Києві, що й родина Булгакових у реальному житті. Прізвище Турбін – дівоче прізвище бабусі Булгакова по материній лінії. У більшості персонажів легко вгадуються реальні прототипи: для Єлени це сестра письменника Варвара, молодшого брата М. Булгакова звали Нікалай (Ніколка), старший брат, лікар-венеролог, без сумніву, сам Міхаїл Булгаков. Тим гостріше звучать фрази Алексея Турбіна щодо країни, в якій він жив, і щодо людей, які його оточували.

Проте роман “Біла Гвардія” – це зовсім не твір про мовні питання. Автор намагається подати події в Києві протягом громадянської війни, як зіткнення двох культур, двох протилежних світів. Миський, розвинений, культурний та етичний світ російської інтелігенції, який представляє родина Турбіних, що проживає в Києві, і саме через їхню призму читач сприймає місто. З другого боку барикад – “петлюрівці”, прихильники Української Народної Республіки, “люди в шароварах”, сільські варвари, які намагаються захопити місто і зруйнувати спокійне життя його мешканців.

При представленні членів родини Турбіних М. Булгаков керується тими ж принципами, що й раніше Л. Толстой при написанні “Війни і Миру”. Турбіни постають перед читачем як люди, які навіть за страшних умов громадянської війни залишаються вірними власній високій культурі, морально-етичним цінностям та переконанням. Автор намагається підкреслити людські якості власних героїв. Єлена Турбіна залишається вірною берегинею домашнього вогнища за будь-яких обставин, навіть під час обстрілів та облоги міста скатертина в будинку Турбіних завжди чиста та накрохмалена. Ніколка, наймолодший з Турбіних, прагне героїчних вчинків під час входу військ Петлюри в Київ. Після смерті Най-Турса він вважає своїм моральним обов’язком віднайти родину загиблого і повідомити їм сумну новину. Всю цю ситуацію Ніколка приймає настільки близько до серця, що розплачеться прямо перед родиною Най-Турса. Старший брат, Алексей Турбін, окрім відваги і жертвності (що є само собою зрозумілим, якщо йдеться про когось із родини Турбіних), піддається сентиментальним спогадам, коли опиняється в стінах рідної гімназії. Саме в такому “ореолі людяності” М. Булгаков описує головних героїв роману – родину Турбіних, які повинні викликати симпатію читача й однозначно мають усі симпатії самого автора. Родина Турбіних, як й інші прихильники царської Росії, живуть у постійному страху, що до міста ввійде українська армія Симона Петлюри. Сам Петлюра має навколо себе напівміфічну атмосферу, а його армія в очах російської інтелігенції – це майже варварське плем’я без жодного жалю та моральних переконань. Одне з перших знайомств із терміном “петлюрівці” відбувається в романі в момент, коли до дому Турбіних повертається Тальберг і повідомляє, що його поїзд був захоплений: “Ну, якщо б Петлюра, ...навіть чи я б тут розмовляв” [2].

Саме в такому дусі й постає перед читачем весь роман М. Булгакова: українська армія варварська і немилосердна – петлюрівці катують своїх ворогів, виколюють їм очі або

просто вбивають цивільне населення. Для ще більш яскравого зображення послідовників Симона Петлюри автор посеред роману додає цілком автономний персонаж київського повіреного Якова Георгійовича Фельдмана (зрозуміло, що яскраво виражене єврейське прізвище “Фельдман” – не випадковість), і змальовує навколо нього короткий, але вкрай промовистий епізод. Дружина Фельдмана має от-от народити. Фельдман біжить містом у пошуках повитухи і майже відразу натрапляє на петлюрівський патруль на чолі з солдатом Галаньбою. Коли патруль випадково довідується, що Фельдман допомагав в обороні міста проти петлюрівських загонів, його жорстоко вбивають. Описаний епізод слугує винятково для підкреслення жорстокості петлюрівців.

Так М. Булгаков не лише вказує на нелюдськість петлюрівців, а й наголошує на їхньому антисемітизмі. У кінці роману М. Булгаков ще раз повертається до теми антисемітизму українців. Письменник описує сцену вбивства безборонного єврея. І знову винуватцями є послідовники С. Петлюри. Крім цього, автор майстерно поєднує декілька елементів – антисемітизм і безпідставне вбивство за національною ознакою, українську народну пісню і риторичне запитання – “для чого це все було?” Такою простою маніпуляцією М. Булгаков викликає в читача враження, що йшлося, по суті, не про громадянську війну, в якій воювали мінімум чотири сторони, але що фактично йдеться про напад безжальних українських націоналістів на Київ, які знищили місто і життя городян. Окрім маніпуляцій з історичними фактами, автор тисне на емоційну сторону: М. Булгаков постає як противник війни та тих жахів, які вона приносить. Проте проблема полягає в тому, що у випадку “Білої Гвардії” поняття “нищення” чи “війна” автоматично асоціюється з поняттям “петлюрівці”, а тим самим “українці”. Важко стверджувати однозначно, чи ми можемо вважати “Білу Гвардію” *першим* пропагандистським романом у російській літературі, спрямованим на формування певного стереотипного образу українців, однак у намаганні викликати однозначну реакцію, при цьому маніпулюючи фактами та емоційними засобами, цей роман – однозначно пропагандистський твір.

“Біла Гвардія” М.Булгакова стала вершиною процесу, який у російській літературі розпочався ще в середині XIX століття. Російські письменники намагались пропагувати ідею великої, успішної Росії, тому національні меншини в їхніх творах повинні були виглядати як щось другорядне і нерозвинене. Чи не головною мішенню стають “малороси-хохли”. Зі середини XIX століття їх зображують як простакуватих, сентиментальних дурників. Такі персонажі знайдуться в більшості російських письменників того часу – від Ф. Достоєвського до М. Горького. У XX столітті ситуація лише погіршується, а апогею досягає саме з виходом 1925 року роману М. Булгакова. Традиція стереотипного зображення національних меншин не завершується в 20-х роках. Питання меншин до певної міри трапляються в творах А. Солженіцина чи М. Шолохова. Шовіністичні елементи витримують у російській літературі випробування часом – твори такого змісту можна віднайти в російській літературі навіть після здобуття Україною незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бунин И. Легкое дыхание / Бунин И. – Москва, 1998.
2. Булгаков М. Белая Гвардия / М. Булгаков // Булгаков М. Избранные произведения: В 2 т. – Т. 2. – М.: Аст, 2004. – 462 с.

3. Булгаков М. Киев-Город / М. Булгаков. [Электронный ресурс]:Режим доступа <http://lib.ru/BULGAKOW/kiiev.txt>
4. Винниченко В. Открытое письмо русским писателям/ В. Винниченко // День. – 1913. – № 280.
5. Гоголь М. Вечера на хуторе близ Диканьки / М. Гоголь [Электронный ресурс]:Режим доступа http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_0010.shtml
6. Громов В. Переписка А.П.Чехова / Громов В. – М.: Художественная литература, 1984.– 448 с.
7. Горький М. Ярмарка в Голтве / М. Горький // Горький М. Рассказы. Пьесы. Мать. – М.: Художественная литература, 1978. –С.167–176.
8. Достоевский Ф. Записки с мертвого дома / Ф. Достоевский. [Электронный ресурс]:Режим доступа <http://www.ilibrary.ru/text/61/index.html>
9. Забужко О. Цей проклятий “квартирний вопрос” / О. Забужко. [Электронный ресурс]:Режим доступа <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27079412.htm>
10. Крип’якевич І. Історія України / І. Крип’якевич. – Львів: Світ, 1990.– 519 с.
11. Миллер А. Украинский вопрос в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века) /А. Миллер. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.–260 с.
12. Цвілюк М. Шевченко і Гоголь / М. Цвілюк. [Электронный ресурс]:Режим доступа <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/shevchenko-i-gogol-0>
13. Томпсон Е. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм / Е. Томпсон. – К.: Основи; 2006.– 368 с.
14. Тургенев И. Рудин / И. Тургенев. [Электронный ресурс]:Режим доступа http://az.lib.ru/t/turgenew_i_s/text_0010.shtml
15. Фомина Е. Трактовка русской нации в литературе 19 века / Е. Фомина. [Электронный ресурс]:Режим доступа http://www.ruthenia.ru/territoria_et_populi/texts/3.2.Fomina.pdf
16. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий// Хвильовий М. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 2011. – 1038 с.
17. Etkind. A. Internal Colonization. Russia’s imperial Experience. / А. Etkind. – Cambridge, 2011.–283 p.
18. Said E. Culture and imperialism. /E. Said. – Vintage, 1994. –380 p.

UKRAINE IN THE COLONIAL DISCOURSE OF RUSSIAN LITERATURE IN THE LATE NINETEENTH CENTURY

Radomyr Mokryk

*Lviv Ivan Franko National University,
Universytetska Street, 1., 79000 Lviv, Ukraine,
filos@franko.lviv.ua*

The article examines the formation of stereotypical image of Ukraine (“Malorossiya”) and Ukrainians (“Chochols”) in Russian literature during the second half of the XIX century to the first decade of the XX century. After russian’s victory against Napoleon. Europe was full of

sympathy for Russian Empire. The biggest problem inside the empire was about finding the hew way of coexisting with new nations and lands, that were occupied during the war. Polish people rejected to recognize the rule of Russia. Polish rebellions had very big impact on Ukrainian culture. These Rebellions and Ukrainian nationalism during the nineteenth century became a huge problem for Russian government. Because of political tensions between nationalities within the Russian Empire state government implemented a series of measures against Ukrainian culture and language. Normal functioning of Ukrainian culture was expelled. The atmosphere around the Ukrainian question became very tense. Russian Government needed the idea of united nation. Such an idea was promoted by historians and artists. The beliefs that Ukrainian or Belorussian languages were only the dialects of Russian language were very common. These beliefs are rather strong even nowadays in Russia. On the other hand it was highly important to convince all the ethnicities of the empire that Russian nation is the most cultivated one. At the end of nineteenth century culture was a good instrument for such tasks. Literature was widely used for reaching such a goal. Russian culture and aristocracy were shown as very cultivated and generous. Russian authors tried to show local elites as a part of European culture. The best example of such attempts is the novel by Lev Tolstoj War and Peace. On the other hand in the novels of Russian authors of that period national minorities were shown as something primitive and something that cannot be seriously perceived on the same level with dominating Russian culture in the novels of Russian authors of that period. Ukrainian culture was one of the most cultivated inside of the empire that is why special attention was payed on Ukrainian nation. Literary works spread stereotypical image of the Ukrainian people – “Chochols” - as a sentimental, lazy, silly simpletons. Such “Chochols” can be found in the works of many Russian writers of the examined period - Fyodor Dostoyevsky, Ivan Bunin, or Maxim Gorky. At the beginning of the next century situation around “Chochols” became critical. Volodymyr Vynnychenko wrote an open letter to Russian novelists and frankly criticized their fancy in the theme of primitive “Chochols”. Nothing changed even after the communistic revolution. The events of civil war in Ukraine during 1914–1918 inspired M. Bulgakov for writing novel The White Guard, which can be determined as a top of anti-ukrainian attitudes in Russian literature in the examined period. Bulgakov used same methods as Tolstoj before almost a century ago. Turbin`s family was described as cultivated and very moral Russians. On the other hand there were bloodthirsty and primitive Ukrainians – supporters of Ukrainian state and its leader Symon Petliura. In this novel Ukrainians are not sentimental and dummy – there are aggressive and dangerous. Special attention is payed to the antisemitism of Ukrainian army. The author uses emotional pressure to convince the readers, that Ukrainians were “the bad ones” during the civil war. Some researchers called this novel of Mikhail Bulgakov – first purposeful work of propaganda in Russian literature. Such a tradition did not stop after Bulgakov`s generation. We can find a lot of anti-ukrainian works in Russian literature during twentieth century. It has to be realized that Russian literature had a large impact on the self-perception of the Ukrainians. This article tries to show how Russian culture, especially literature together with political influence was used for cultivating the felling of inferiority of the Ukrainians.

Keywords: Russian Empire; postcolonialism; literature; national minorities.

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2016

Прийнята до друку 12.09.2016